

ВІЗИТ ВИСОКОПОСАДОВЦІВ ООН ДО ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Наприкінці минулого польового сезону за офіційним запрошенням Міністерства закордонних справ України Ходосівський археологічний комплекс відвідали пан Френсіс М. О'Доннелл, Постійний координатор системи ООН в Україні, та пан Алан З. Скурбати, Радник ООН (Візит 1994—2006).

Розташована у південних київських передмістях група пам'яток археології, історії та етнографії справедливо вважається неординарним явищем у вітчизняній культурній спадщині. Вона включає близько 30 об'єктів, зокрема такі відомі, як Велике Ходосівське (Велике Кругликівське) городище, Ходосівське «Кругле» городище, слов'янське поселення в урочищі «Козаків яр», багаточислове поселення між Ходосівкою і Лісниками та ін. Поруч із пам'ятками археології, а подекуди і на їх площі розташовані інженерні об'єкти недобудованої залізниці «Германівка—Пост-Волинський» та оборонні споруди колишнього Київського укріплення району (Готун 2004, с. 13—22; Готун, Казимір 2006, с. 63—72). Потенціал історичної спадщини доповнений надзвичайно мальовничими природними ландшафтами, відтак, створення тут осередку культури, просвітництва і туризму стало нагальною справою. Дослідження зазначених пам'яток пов'язані з іменами Н.С. Абашиної, В.Б. Антоновича, В.М. Даниленка, Л.П. Добровольського, М.П. Кучери, Є.В. Максимова, В.О. Петрашенка, О.В. Сухобокова, С.М. Скорого та багатьох інших, а з 2003 р. зі спеціальною цільовою програмою охорони, вивчення та популяризації культурного надбання в регіоні працює Північна постійнодіюча археологічна експедиція Інституту археології НАН України.

Гості відвідали групу пам'яток, що включає «Кругле» городище скіфського, зарубинецького та давньоруського часу з прилеглим відкритим поселенням, поруч розташовані слов'янське селище в урочищі «Козаків яр» та трипільське — в урочищі «Зоцієва гора». Роботами другої половини ХХ ст. на городищі було відкрито житлові, побутово-господарські, оборонні об'єкти, отримано цінні матеріали з історії життя і господарської діяльності давньої людності. Розкопане широкою площею

розташоване біля підніжжя городища слов'янське селище, за спостереженнями дослідників, показове для висновків про закономірності розвитку сільських поселень Середнього Подніпров'я наприкінці I — на початку II тис. н. е. (Петрашенко 1993, с. 66). Матеріали цієї пам'ятки набувають особливого значення з огляду на важливість проблеми правобережних волинцевських старожитностей.

Вразили своєю неординарністю вали Великого скіфського городища, за давньоруської доби включені до системи Вітянсько-Бобринського Змійового валу. На думку фахівців, серед пам'яток VI—V ст. до н. е. Велике Ходосівське городище (городище-сховище), вали якого тягнуться обабіч р. Віта на 4,5 км завдовжки та 2,5 км завширшки, оточуючи територію в 2000 га, становлять значний інтерес. Укріплення істотно більші за Змійові вали. У місцях найкращої збереженості висота валу сягає 6—7 м, ширина в нижній частині — 20 м. Ззовні розміщено глибокий, уже значно заплилий рів. Дослідники визначили цей пункт як один із восьми, що належать до середньоскіфського періоду (на цей час припадає їх масове виникнення і функціонування: ні в попередню, ні в наступну епохи подібного явища на Правобережжі не спостерігалось; загалом у Києво-Черкаському регіоні відомо 14 городищ), і дійшли висновку, що пам'ятка серед синхронних мала найпотужнішу систему оборони. За розмірами території вона посідає друге місце серед укріплених пунктів ранньозалізного часу, поступаючись лише Більському та переважаючи Журжинецьке, Трахтемирівське та ін. (Кучера 1987, с. 19; Максимов 1988/12 а, с. 6; Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 10, 14, 16, 19—21, 140, 166—167; Фіалко, Болтрик 2003, с. 6, 68). На території Великого городища, навпроти стародавнього в'їзду, неподалік відвіданої ділянки укріплень розташоване багаточислове поселення в урочищі «Вечірній ліс». Його культурний шар потужністю 0,65—0,80 м містить фрагменти типової для XI—XII ст. кераміки, кістки тварин, вуглики та печину. Привертає увагу надзвичайна насиченість шару: близько 200 фрагментів посуду на площі 1,5 м², два залізні наконечники стріл, наконечник списа, багато кісток та вугілля. На схилах пагорбів — сліди штучного

підрівнювання (Покровская 1947/27, с. 5—6; Лінка 1952, с. 50).

Крім археологічних об'єктів, тут розміщено інженерні споруди колишнього Київського укріпленого району — пам'ятки героїчної оборони Києва 1941 р., що входять до «Поясу бойової слави міста-героя Києва» (Вартові ... 2001; Бойові ... 2004; Крещанов, Кузяк, Осипов, Продан 2002). Працівники експедиції показали гостям бойові каземати дотів, розповіли про події у регіоні в 1941 р. Екскурсійний маршрут проходив поряд із інженерними спорудами залізниці «Германівка—Пост-Волинський». Опора моста над дорогою збереглася безпосередньо біля розкопів Північної експедиції, дещо далі — мостові опори, віадук, гідротехнічні споруди, рештки насипів, ескарпів, терасувань під майбутнє полотно. Згаданий об'єкт має експозиційне значення як пам'ятка промислової архітектури та історії, його стан збереженості достатній для розуміння не лише фахівцями, а й широким загалом. За результатами клопотання Імператорської археологічної комісії Міністерства Імператорського двора перед Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва останнім напередодні Першої світової війни було організовано обстеження траси майбутнього полотна задля уникнення руйнування археологічних об'єктів. Цю роботу проводив Л.П. Добровольський, але через війну, а згодом — революцію проект так і не було реалізовано (Добровольський 1918). Тим не менше інфраструктура недобудованої залізниці цікава як пам'ятка науки і техніки.

Основний об'єкт екскурсії — згадане вже досліджуване Північною експедицією багаточислове поселення між Ходосівкою і Лісниками. Вивчення його розпочалося в 1950 р. з робіт В.М. Даниленка і тривало кілька сезонів. Результатом стало відкриття досить значної площі, дослідження старожитностей київської та колочинської культур, використання пам'ятки як однієї з базових для побудови культурно-хронологічної шкали Середнього Подніпров'я у I тис. (Даниленко 1976). Звернення до поселення Н.С. Абашиної дало змогу простежити значно більшу хронологічну строкатість матеріалів цієї пам'ятки: дослідниця зафіксувала, крім належних київській та колочинській культурам, знахідки доби бронзи, скіфського часу, пізньозарубинецького періоду, давньоруські XII ст. (Абашина 1999). Розвідками В.О. Петрашенко, В.К. Козюби, а пізніше Ю.І. Толкачова відзначено поширення культурного шару далеко за межі досліджуваного їх попередниками поселення «Ходосівка-Діброва», а роботи Північної експедиції дали змогу простежити нашарування практично на

Укріплений майданчик Ходосівського «Круглого» городища. Вид з півночі

Вали південної ділянки Великого Ходосівського городища

Біля суцільносталевого доту в Кременищі

всій площі лісового масиву між Ходосівкою та Лісниками від русла Сіверки до дороги, а також в межах забудови південно-східної частини с. Лісники. У результаті досліджень Північної експедиції було відкрито в складі розкопуваного селища понад 20 культурно-історичних горизонтів, періодів і типів, починаючи з мезоліту й закінчуючи новим часом. Простежено особливості життя і побуту давньої людності протягом зазначених епох, динаміку освоєння

Мостова споруда недобудованої залізниці на поселенні між Ходосівкою та Лісниками

На розкопках поселення між Ходосівкою та Лісниками

На базі експериментальної археології Північної експедиції

території, специфіку господарської діяльності, деякі особливості смаків й уподобань мешканців цієї поселенської структури. В результаті селище постало перед науковцями як складний соціально-економічний феномен, що потребує подальших досліджень та популяризації для широкого загалу (Північна експедиція ... 2007).

На базі експедиції гості ознайомилися з основними категоріями археологічних знахідок із поселення. Добу палеометалів репрезентовано посудом, побутовими речами, прикрасами різних періодів бронзового віку, рубежу пізньої

бронзи — раннього залізного віку, ранньоскіфської та милоградської культур. Показовими є шпильки з білого металу, бронзи, заліза. Пряслиця репрезентують різні типи і культурно-хронологічні групи, кам'яні вироби — точильні камені різної форми та розмірів, гладильник, уламок зернотерки з розтиральником та ще кілька розтиральників сферичної та підкубічної форм. Представлені мініатюрні посудинки доби пізньої бронзи та пізньої бронзи — раннього залізного віку, склеєні фрагменти ліпного горщика ранньоскіфської культури, розвал горщика бабинського типу, прикрашеного по всьому корпусу горизонтальними валиками тощо. Слов'янські старожитності репрезентують другу, другу—третю, третю чверті I тис., на окрему увагу заслуговують знахідки волинцевського типу. Привертають увагу бронзові фібула, кінців'я ремня (характерне для сарматського кола знахідок і поки що єдине в ареалі київської культури), біовальна пряжка пізньоримського часу (також поки єдина на київських пам'ятках). Пряслиця репрезентовані асиметрично-біконічними зі вдавненим торцем; біконічними низьких пропорцій із широким отвором, характерними для київської культури; біконічними більш високих пропорцій, що побутували в третій чверті I тис. До римського або ранньосередньовічного часу може належати багатогранна намистина із темно-синього прозорого скла, другою—третьою чвертями I тис. може датуватися клинок залізного ножа з дугоподібною спинкою, широкі хронологічні межі від пізньоримських старожитностей до значно пізніших часів має залізна пряжка з квадратною рамкою.

Горизонт знахідок сахнівсько-волинцевського типу представлено виготовленою з білого металу сережкою пастирського типу. Синхронні їй кілька відреставрованих посудин: розвал великого горщика, майже цілий малий горщик, половина миски. Важливо, що цей посуд походить із об'єктів, що демонструють особливості влаштування життя і побуту слов'ян напередодні утворення давньоруської держави.

Під час розкопок вдалося простежити особливості жител із заглибленою основою, вальковими печами в кутку, а також надвірні валькові відкриті вогнища, влаштовані за межами жител. Деякі знахідки характеризують побут слов'ян як на додержавному етапі, так і за киеворуських часів. Показовий залізний стрижень із кільцем, перевитий пласким дротом із кольорового металу. Інший приклад — залізний ложкоріз, аналогії якому відомі на пам'ятках кінця I тис. та давньоруських. Наконечник стріли з ромбічним вістря та уступом хоч і належить до тих, що почали побутувати на межі VII—

VIII ст., але має аналогії серед матеріалів до XIV ст. включно. Цікаві знахідки характеризують такі важливі етапи в історії регіону, як давньоруська доба, монгольсько-литовський період, козацькі часи. Привертає увагу ліроподібна пряжка з білого металу із залізним язичком та уламок залізного ножа зі слідами дерев'яного руків'я на черешку та бронзовою обоймицею з рельєфним рослинним орнаментом (попри невизначеність культурно-хронологічного типу, цей виріб, імовірно, має пізне походження). Частина знахідок має досить широкі межі побутування, хоч і характеризує важливі аспекти життя давньої людності, серед яких точильні бруски, намисто, уламок ллячки зі слідами експлуатації. Новий час, крім знахідок козацької доби, репрезентовано цікавою знахідкою — дещо деформованим овальним мідним жетоном «*КИЕВСКОЕ ДОБРОВОЛЬНОЕ ПОЖАРНОЕ ОБЩЕСТВО ТРУБОЧИСТ №2*». Для ознайомлення з цими матеріалами широко загалу працівниками експедиції в Ходосівці у приміщенні адміністративного корпусу інвестиційно-будівельної компанії «Хутір Ясний» було організовано виставку «Старожитності між Ходосівкою і Лісниками» (Старожитності ... 2006). З огляду на важливе значення цієї експозиції для перетворення археологічної спадщини краю на осередок науки і просвітництва та зацікавленість місцевих жителів, термін дії виставки було подовжено на наступний рік.

Суттєвою наочністю для розуміння моделі життя давніх епох слугує експедиційний майданчик натурних реконструкцій середньовічних споруд та процесів. Тут відповідно до планової теми відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України реконструйовано певні елементи слов'яно-руського селища та відповідних технологій. Досягнуто успіхів у відтворенні давнього гончарства, корчажного та ямного смолокуріння й вигонки дьогтю; зведено репліки залізобудовних споруд; тривають роботи з моделювання крично-рудного процесу. У розпалі експеримент зі слов'янського домобудівництва та бортництва. Важливо, що студіюються не абстрактні речі, кожен із об'єктів має конкретні археологічні прототипи, переважно серед польових матеріалів авторів, причому максимально наближені до розкопуваного селища та експериментальної бази. Крім допомоги науковцям ці роботи мають потужний експозиційний та просвітницький потенціал (Готун, Коваль, Петраускас 2005; Готун, Петраускас 2005; Готун, Петраускас А., Петраускас О. 2005а; Готун, Петраускас А., Петраускас О. 2005б).

На думку п. Френсіса М. О'Доннелла, подібне знайомство з минулим поглиблює розуміння української історії і культури, тому він висловив вдячність Міністерству закордонних справ України за запрошення й організацію візиту (Візит 1994—2006).

- Абашина Н.С.* Поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнічні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — Київ; Львів, 1999. — С. 8—20.
- Бойові* реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання догів / Автор тексту і оригінал-макета Г.Є. Ясев. — К., 2004.
- Вартові* героїзму і звитяги: Київський укріпрайон (УР-1) / Автор тексту та оригінал-макета Г.Є. Ясев. — К., 2001.
- Візит* координатора системи ООН в Україні до Ходосівського археологічного комплексу // United Nations in Ukraine. — UN House in Ukraine, 1994—2006. — <http://un.org.ua>
- Готун І.А.* Охоронювана археологічна територія як осередок науки та просвітництва (на прикладі проекту «Ходосівський археологічний комплекс») // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 13—22.
- Готун І.А., Казимір О.М.* Перспективи розвитку Ходосівського археологічного комплексу // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. — К., 2006. — С. 63—72.
- Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В.* Експериментальна модель гончарного горну типу малополовецького // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Київ; Фастів, 2005. — С. 334—341.
- Готун І.А., Петраускас А.В.* Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 243—252.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В.* Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. — 2005а. — № 2. — С. 70—79.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В.* Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції // Археологія. — 2005б. — № 3. — С. 52—65.
- Даниленко В.М.* Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 65—92.
- Добровольський Л.* Проектовані нові під'їзні залізниці в межах Київської губернії з історично-археологічного погляду // Зап. істор. і філол. секції Українського наук. тов-ва у Києві. — 1918. — Кн. 17. — С. 41—50.

- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
- Крещанов А., Кузьяк А., Осипов А., Продан О. 1941. Оборона Киева. — К., 2002. — Кн. 1.
- Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.
- Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // АП. — 1952. — 3. — С. 39—53.
- Максимов Е.В. Отчет о работе Зарубинецкого отряда Среднеднепровской славянской экспедиции в 1988 году // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1988/12 а.
- Петрашенко В.О. До проблеми археологічного дослідження південноруського села // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 66—68.
- Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. — Вип. 1: Поселення між Ходосівкою і Лісниками: Дослідження 2003 р. / І.А. Готун, О.М. Казимір, С.Д. Лисенко та ін. — К., 2007.
- Покровская Е.Ф. Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» Института археологии АН УССР // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27.
- Старожитності між Ходосівкою і Лісниками. Виставка археологічних матеріалів Північної експедиції Інституту археології НАН України: Буклет. — К., 2006.
- Фіалко О.С., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.

Одержано 18.04.2007

В.В. Отрощенко

ДВАДЦЯТЬ РОКІВ НА МАМАЙ-ГОРІ

Археологи Запорізького державного університету дещо несподівано опинилися між двома круглими датами: 1986 р. створено археологічну лабораторію на історичному факультеті Запорізького національного університету, а 1988 р. розпочалися регулярні археологічні дослідження експедиції університету на Мамай-горі. Отже, два 20-річні ювілеї, й обидва пов'язані з організаційною та науковою діяльністю колись одеських, а нині провідних археологів Запоріжжя — Геннадія Миколайовича Тощева та Світлани Іванівни Андрух.

Наближення другого ювілею змушує автора зосередитися на дослідженнях Мамай-гори. Цей унікальний комплекс різночасових поховальних пам'яток, від неоліту до найпізнішого середньовіччя, давно привернув увагу археологів. У полі зору спочатку опинилася мальовнича група довгих та круглих могил на маківці гори. Перші обміри могил проведено експедицією Б.М. Гракова ще в повоєнний час. Інструментальну зйомку цього могильника здійснено М.М. Ієвлевим у складі Запорізької експедиції ІА АН УРСР 1976 р. Нарешті, 1982 р. ця ж ек-

спедиція розпочала розкопки могил доби бронзи та скіфського періоду практично впритул до Мамай-гори. Тоді ж очевидно стала трагедія цієї видатної пам'ятки природи та археології. Дозволимо собі цитату, що вводить у суть проблеми: «Піднятися на Мамай-гору нас змусила не стільки шана до минулого, скільки тривожний лист великого знавця старожитностей запорізьких О.В. Бодяньського із звісткою, що ці чудові кургани невдовзі впадуть у Каховське море. Продираючись через чагарники, лічу кроки. На двохсотому — під ногами розверзається прірва. Десь внизу величезні шматки вже зрушеного берега. Їх поволі злизує ненажерлива стихія, що вже «перетравила» половину гори» (Отрощенко 1982, с. 4).

Спроби громадськості області знайти дієву схему порятунку Мамай-гори результату не дали. І ось тоді, влітку 1988 р., на горі з'явилися археологи Запорізького університету, щоб урятувати те, що залишилося. Нині, коли позаду 20 польових сезонів, можна та необхідно підбити бодай загальні підсумки подвижницької праці наших запорізьких колег.

Мамай-гора здійснюється над затопленою заплавою Конки та Дніпра біля с. Велика

© В.В. ОТРОЩЕНКО, 2008